

Емина С. Перић Комненовић
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет
Студент докторских студија

УДК 821.163.41.09-31 Тишма А.
82.0
Оригинални научни рад
Примљен: 28. фебруар 2018.
Прихваћен: 8. јун 2018.

ЈУНАК И ЊЕГОВ ИДЕНТИТЕТ У РОМАНУ *ВЕРЕ И ЗАВЕРЕ* АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ

Апстракт: Основни циљ истраживања представљеног у раду подразумева преиспитивање начина обликовања јунака и њихових идентитета у роману *Вере и завере* Александра Тишме. Рад се у најширем смислу заснива на постструктуралистичкој теорији и постструктуралистичком приступу књижевном делу који подразумева плурализам метода, отуда се у раду смењују херменеутичко-интерпретативни, дедуктивни и компаративни метод.

Главни резултат истраживања је откривање везе између перманентног рефигурација идентитета јунака и психоаналитичке теорије Жака Лакана, као и указивање на Тишмине књижевне представе које потврђују Лаканово тумачење расцепа субјекта у означитељу. Закључено је и да судбине јунака у роману указују на то да је сваки појединац дискурсом идеологије обликовано друштвено биће и да изван мреже коју формира владајућа идеологија не може да формира сопствени идентитет.

Кључне речи: Александар Тишма, *Вере и завере*, идентитет, идеологија, психоанализа, Жак Лакан.

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Александар Тишма у српску књижевност улази као већ формиран писац чију поетичку и приповедну доследност истиче већина критичара и чији је књижевни поступак обликован симбиозом модерног и реалистичког, те социолошког, психолошког и медитативног сегмента. Тишмин наративни опус сажима основне поетичке тенденције тадашње српске књижевности у целини: и симболистичко-поетску и стварносно, односно психолошко-реалистичку. Стварносној прози Тишму приближава преовладавање реалистичког приповедања, а симболистичко-поетској иронија, изражавање начела антрополошког песимизма и склоност ка пажљивом бирању и комбиновању наративних техника у складу са идејним преокупацијама у делу. Све технике приповедања и стилске поступке модернистичке, постмодернистичке,

као и „стварносне” књижевности Тишма користи само у служби свог личног, унутрашњег књижевног обрасца. Према неким идејним одликама Тишмин прозни опус је близак стваралаштву Данила Киша, Борислава Пекића и Мирка Ковача, али је у њему доминантнија тематска раван приповедања од истраживања нових књижевних поступака или се (у већини приповедака) сасвим задржавају традиционални облици приповедања. Сви Тишмини романи о Другом светском рату проблематизују историографску истину (верујући у моћ књижевности да надомести/тежи да надомести пукотине у историјском тексту), а роман *Вере и завере* (1983) проблематизује и идеолошку истину, те преиспитује условности идентитета и националне припадности. Отуда, у раду се анализира феномен идентитета кроз психоанализу Жака Лакана, те однос субјекта и језика и идентитета и идеологије.

2. ИДЕНТИТЕТ ЈУНАКА

Преплетеност временских планова и везивање поглавља истим мотивским склоповима у роману *Вере и завере* као основни циљ претпоставља не само наративну конструкцију, већ и (ре)конструкцију и деконструкцију идентитета јунака. Наиме, неопходно је да се наративно прикаже живот јунака пре, током и након Другог светског рата како би се указало на све околности којима је њихов идентитет обликован. Младен Шукало показује како је тек романом *Вере и завере* Александар Тишма до краја формулисао своје приповедачке поступке у формулисању слике идентитета који неће бити само сведени на један аспект:

„Вишеструка идентитетска читовања у јунацима овог романа, прије свега у Сергију Рудићу, Еугене Пагаку и Инги Шултејс-Лебенсхајм, показују Тишмин дубоки осјећај за истицање оних аспеката који их конституише као индивидуе одређене припадношћу, што истовремено постају и отуђујући вид њиховог ’нормалног’ функционисања како у индивидуалном тако и у сваком другом облику колективне припадности, породичном, идеолошком, националном или било којем другом облику укључености/искључености, њиховом ’неприпадању ни овамо ни онамо’, том ’неприпадању никамо’ у којем настају разлике у истом” (Шукало 2005: 72).

Можемо наслутити да Шукало у Тишмином начину карактеризације јунака препознаје принципе перманентног рефигурисања идентитета које је у својој психоанализи поставио Жак Лакан. Према Лакану, да би човек утврдио сопствену позицију, он мора да уђе у симболички поредак тако што постаје субјект закона и језика. Отуда је настанак субјекта заправо расцеп субјекта, јер је човек приморан да се повинује језику и закону, а не унутрашњем бићу и сопственим жељама. Такође, говор по себи подразумева

да се приликом говора о нечему обавезно ћути о нечему другом, те субјект који се појављује у говору није исти као онај који говори. Отуда сваки човек има одређену празнину у основи свог бића која потиче од изгубљене целине, од немогућег постојања без разлика, а празнина формира објект жеље. Са њарећи и маштајући субјект учи да постоји са празнином јер се у процесу имагинације објект жеље приказује као достижан (Лакан 1983: 255–269). Лакан указује на то да, када субјект формира слику о себи у психоанализи, он „коначно долази до спознаје да његово биће никада није било ништа друго до конструкција у његовој уобразиљи и да та конструкција подрива сву његову сигурност” (Лакан 1983: 29). Рефлектована слика потиче од имагинарног поретка и подразумева радикалну алијенацију да би се створила илузија синтезе и симултаности и то увек у вези субјекта са сликом сопственог тела. Тишина поетска слика Сергијевог самопреиспитивања имагинативном представом сопственог тела које пролази истом улицом кроз време потврђује све наведне процесе којима субјект успоставља слику о себи:

„Пролазио је тим улицама толико пута! [...] Али сад он види то своје пролажење увек истим улицама, истим плочницима, види га споља као да је неко други који неприметно и неосетно клизи истом путањом загледан у прилику која жури. Која се ипак мењала током тих година, мршавила, па се попуњавала месом ситости, добијала по образима и челу боре, сигурно се и погрбљивала и разлабљивала у свом склопу и ставу. Време га је трошило, околности су га прилагођавале себи у том сталном пролажењу истим улицама [...] у спољним менама сагледава и оне унутрашње, оно ломљење његовог полета, његове вере, све до тајног љубавног састанка са допадљивом Швабицом, до тог разигравања његовог тела са жељеним другим, као накнадом за одрицање од правих, битних настојања” (Тишма 2015: 178).

Осим што потврђује Лаканова психоаналитичка становишта, сажима јунаково постојање и показује Тишмин смисао за редукцију, ова поетска слика алудира и на Фукоов појам микрофизике моћи. Наиме, Фуко показује да је тело непосредно укључено у политику – на њему се непосредно одражавају односи власти, тако што „тело настаје, мења се, добија форму и функцију зависно од дискурса у којима се дефинише” (Ђорђевић 2008: 179). Такође, Сергијева везаност за улице којима пролази од детињства потврђује Башларову тезу о људској блискости са вољеном кривуљом, јер је она позив на останак и „из ње се не може побећи без наде у повратак” (Башлар 2005: 143). Поред тога, ова поетска слика указује и на Башларову слутњу о томе да „понекад биће доживљава сталности кад је изван себе” (Башлар 2005: 199).

У Сергијевим присећањима на кључне животне спознаје наглашени су елементи бајкоморфног, што нам сугерише да Сергије тежећи да прихвати Реално бежи у иреални свет, па тако: при замишљању убиства Балтазара „види себе у улози витеза који пробада аждају, при чему је Инге, попрскана

крвљу као катран црном и густом, нека врста принцезе” (Тишма 2015: 269), при рођењу кћерке лекар долази да обави порођај „као неки зао чаробњак” (Тишма 2015: 165), при покушају да се приближи Љиљани и убеди је да одведу кћерку на операцију Љиљана одскаче од њега „као од змије” (Тишма 2015: 166). Такође, позив на дослужење војске „као замахом чаробног штапића” (Тишма 2015: 155) за Сергија представља ослобађање од осећаја кривице услед изостанка казне за убиство. У приповедању о Сергију посеже се за бајкоморфним елементима како би се указало на то да он свој идентитет не може пронаћи, већ је изнова расцепљен у имагинарној конструкцији.

Сергијева располућеност између фигуре оца и фигуре мајке проузрокована је тиме што Сергије идентитете оца и мајке проналази у њиховом садејству. Наиме, он фигуру оца спознаје кроз очев однос према мајци и обрнуто, па се тако туђи мајчиних груди јер „на њима гори печат очевог пада” (Тишма 2015: 20) и мајчино озарење пада као „све гушћа и замагљенија сенка” (Тишма 2015: 20) на оца као узор током сазревања. Са друге стране, након своја два неуспела брака Сергије схвата да је био „одвише самоуверен у схватању да се однос са женом може засновати без лукавог припремања и скрушеног прилагођавања; почео је да гледа у оцу шампиона очувања породице” (Тишма 2015: 22). Комплекс посредован у сопственом положају потлаченог супруга и немоћног оца кулминира у доживљају мајке као доминантне жене. Овај доживљај, према Лакановој психоаналитичкој теорији, показује да је Сергије неуротичар јер „слика идеалног Оца је фантазам неуротичара” (Лакан 1983: 304). Наиме, као и у Лакановом виђењу, од мајке „се изискује да ублажи жељу”, тј. да ублажи своју жељу и тако се разоткрива „слика оца који би затворио очи пред жељама” (Лакан 1983: 304). На тај начин је „права функција Оца, која се у бити састоји у томе да уједини (а не да супротстави) жељу и Закон, више обележена но што је откривена” (Лакан 1983: 304).

Отац је фигурисан и кроз политичка опредељења и однос према сопственом занимању, па то утиче на већ поменути пад све док се отац не открије као темељ породичног опстанка. Тачније, отац је „као школован човек сељачког порекла” (Тишма 2015: 21) припадао опозицији и хвалио се тиме да би све касније своје ставове подрио одласком „на главни трг када је дошао краљ” (Тишма 2015: 21), на исти начин као што се хвалио својим пореклом, а одбацивао позиве родбине из села. Очева недоследност кулминира у Сергијевом сусрету са оцем-зубаром када га затиче како се клања пацијенткињи извињавајући се што мора прекинути рад да би од Сергија преузео кишобран. Да би показао Сергијево упирање да прихвати нову спознају оца, Тишма наново активира бајкоморфно у приповедању. Сергије кишобран перципира „као неки мач у корицама” и оца као „мага из” својих „замишљања” (Тишма 2015: 21) разоткрива као понизног, зависног и наводи га на то да „у тој подложничкој страни очевог понашања, тако опречној његовим ставовима” открије нешто путено, „женскасто, дакле противприродно” (Тишма 2015: 22). Сергијев доживљај оца-као-зубара кореспондира са патолошком

љубомором коју испољава мајка, чиме се наново потврђује Сергијев начин перципирања идентитета родитеља у спреси. Иако се због таквог понашања отац од узора бајкоморфно приказаног у лику измаштаног мага трансформише у оца који изазива срамоту у Сергију, он ће „у тренутку очаја, кајања под вешалима” (поново) удружен са ликом мајке израсти у „једину тврђаву на замагљеном видуку према дому и животу” (Тишма 2015: 22). Ситуација Сергијевог сусрета са смрћу подстиче промену перцепције очевог лика и услед тога што доживљајем последица политичког опредељења и учињене побуне Сергије стиче искуство о томе да је човек немоћан у сусрету са општим друштвеноисторијским променама, па тако очева политичка колебљивост задобија егзистенцијално утемељено оправдање.

У покушају да конституише свест о себи након сусрета са Инге након кога се његова перцепција стварности и сопства темељно мења јер приступа доживљају егзистенцијалне пунине кроз љубав, Сергије преиспитује учинковитост свог постојања кроз смисао свог рада да би тиме дошао до спознаје о томе да једини његов истински учинак пребива у младалачком чину побуне који је могао да га одведе у смрт:

„[...] пристаје да реже и коврца те уреченичене шећерлеме, у служби отупљивања мозга. По замисли једног Мијушковића, новинара буцаклије и уцењивача, који би то и остао да га није подигао ратни талас. Талас коме је он допринео да се вине, он, Сергије, оним невешто подметнутим али истинским, сажижућим, пожаром у крстинама жита крај Бачког Јарка што су за тренутак осветлиле небо пламеновима одмазде. Наједном му се чини да је једино то и вредело у његовом животу, тај *успламсај који је изазвао, шај јесѝ*, сам по себи мало значајан по исход једног рата, у тежини неколико десетина килограма житног зрневља отетог устима непријатељских војника или чак не њима, већ неком заробљенику, логорашу – али, ипак, *знак, бачен у висину, као крик, без ѝраја, али вечѝѝ, јер остварен у ѝросѝѝору живоѝѝа*. Да је тада погинуо? [...] Био би име [...] можда са сликом, као име Гардиновачкога, са ђачком фотографијом, лик без бора, лик зачуђених младих очију, вечно млад. Вечан, у ствари, заустављен у оном тренутку успламсаја, никад непрепуштен искуству, знању. Кварењу, заправо, којим је означен цео преостали живот” (Тишма 2015: 176) (истицање наше).

Лакановски речено, субјект који не проналази себе у целовитости свог бивствовања везује се за очекивање сусрета са фантазмом. Фантазам или објект жеље представља потпору субјекта и почива у првој идентификацији субјекта и у оном што је први акт слободе субјекта током развоја. Дакле, фантазам је „у правом смислу ткање овог ја које је првобитно потиснуто” (Лакан 1983: 295). Акт слободе који конституише субјект (Сергије) у развоју појављује се у виду фантазма и симболизује жељу субјекта да досегне сопство кроз повратак и спајање са првим утиском самоодређења. Отуда, према

Сергијевој слутњи, читав смисао постојања фигурира у том једном чину који је надређен остатку живота у тој мери да би и њиме изазвана смрт била смислена.

Иако сусрет са Инге претпоставља „блесак” (Тишма 2015: 173) у устаљеном животном току, у поређењу са „успламсајем” који је Сергије учинио у самоодрицању ради више идеје почетком Другог светског рата, он делује као „муцање петпарачке раздраганости, као у роману који управо преорава” (Тишма 2015: 177). Као могућа текстуално несвесна трансмисија, ова свест о мизерији коитуса са туђом женом „уместо пламена самопрегора, чистог” (Тишма 2015: 177) кореспондира са Рјепниновим згражавањем над улогом „дорадника у браку” (Црњански 2006: 490) и гнушањем при сагледавању Наполеона као оног који је љубавничке односе претпостављао ратничким способностима.

Павле Угринов одређује *Вере и завере* као роман о алтер-егу, при чему лик Еугена тумачи као другу (несвесну) страну Сергијеве личности, јер означава смиреност, непокретност, контемплацију, дух, док Сергијев лик (свесно) представља вољу снагу, акцију, материју (Угринов 1984: 95). Угриновљево тумачење можемо поткрепити Тишминим поређењем пара Еуген–Сергије са литерарним паром Дон Кихот – Санчо Панса:

„Њих двојица се допуњују на начин неког савременог Дон Кихота и Санча Пансе, при чему овде и сада овисоки, кошчати Сергије следи у збиљи оно што дежмекасти Патак измашта. А Патак опет измаштава за њега да би га досегао, и тако непримерености духовноме граде од њих више него пар – клубе. У том клубету давно се не зна ко се први уплео у другога” (Тишма 2015: 44).

Угринов крај романа тумачи као Тишмину нихилистичку поенту јер Еугенова смрт симболизује уништење духовног и победу делатног и примитивног. Са друге стране, Радоман Кордић Еугенову смрт просуђује као „обележје симболизације означитељске моћи” јер иако Еуген одлучује да не постане убица он заправо симболички постаје вишеструки убица (Кордић 1988: 173). Међутим, с обзиром на то да се у тексту романа истиче да је Сергијево постојање и пријатељство са Сергијем Патаков доживљај смисла сопственог живота, Еугенова смрт је маркирана осећајем бесмисла егзистенције. Ако узмемо у обзир и то да Тишма у *Уиошреби човека* наводи да је јеврејска судбина: „нанос одговорности која притискује народ чија је главна брига да преживи” (Тишма 2010: 50), Еуген Патак се може разумети као метаегзилант, као онај који прави отклон према свом пореклу самоубиством, али са друге стране и као онај који удваја свој идентитет емигранта тиме што, као иначе етнички и друштвено протеран, самоубиством показује да је услед присиле свог пријатеља протеран и са оне стране живота. У сваком случају, из перспективе идентитета књижевног лика симболички је артикулисана

дубина колективне историјске трагедије, било националне, било свеопште послератне условљене неповратном пукотином у хуманитету.

3. ИДЕНТИТЕТ И ЈУНАК: РАСЦЕП СУБЈЕКТА У ОЗНАЧИТЕЉУ

Како Жак Лакан објашњава у својој студији *Четири темељна појма психологије*, субјект је раздвојен од говора. Наиме, лингвистички поредак је примордијални и зато се субјективност стиче на основу језичког поретка у који Лакан сврстава и наративе. За Лакана је Друго област језика и прича, али и друга особа јер је друштво подређено језику и наративима. Несвесно има структуру сличну структури језика и није архетипски нити примитиван део свести који је одељен од свесног, већ је специфична комплексна формација као и свесно. С обзиром на то да несвесно има такву природу, оно негира постојање референци које би се могле повратити у току трауме или кризе идентитета. Према Лакану, говор не потиче из субјекта већ из Другог, отуда језик и говор излазе изван свесне контроле. Дакле, несвесно је дискурс Другог (Лакан 1986: 35–47). Сходно томе што подстицај за своје формулисање субјекта и идентитета проналази у језику, Лакан потврђује да језик чини скуп диференцијалних карактеристика, али не и обједињавајућа карактеристика што имплицира да је језик сачињен од бесконачног низа ознака. Лаканов појам ланца означитеља у суштини подразумева један од основних принципа Сосировог структурализма, односно његову тврдњу да значење није појединачан однос између означитеља и означеног. Значење је изведено из кретања једног означитеља ка другом означитељу: оно што ми уопштено називамо означеним заправо је ефекат значења, „објективни привид значења створен међусобним односом означитеља” (Џејмсон 2008: 508). Међутим, када дође до пуцања те везе и означитељски ланац се прекине, долази до ослобађања садашњости од свих активности и намера које би је могле довести у средиште пажње и направити је простором практичног деловања. На тај начин изолована, садашњост уништава субјекат. Наиме, како Лакан подразумева, језик почива на стварању разлике тиме што ознака у скупу не мора означавати себе саму, што имплицира расцеп који конституише субјект. Тачније, покушавајући да допре до стварности субјект непрестано ишчежава, јер да би себе конституисао субјект мора да се користи језиком који је еквивалент за Друго, па тако субјект постаје последица недостатка у низу ознака. Да би ознака представила субјект, потребно је да се позове на другу ознаку чиме долази до нестајања субјекта, бежања у ланац ознака, али се ипак иза друге ознаке низ наставља у потрази за значењем, те Лакан указује на перманентну одсутност и расцепљеност идентитета субјекта (Лакан 1983: 15–111).

Потврду Лаканових психоаналитичких становишта налазимо у карактеризацији Тишминих јунака у роману *Вере и завере*, превасходно у посредованим токовима свести који доминирају у роману, односно у испољавању доживљаја Реалног, при чему се као мудрац двадесетог века и „књигочатац” у сусрету са Другим посредством наратива истиче Еуген Патак. Лаканова идеја о томе да је субјект увек субјект означитеља радикализована је у Еугеновој перцепцији света путем речи: Еуген сматра да је свет „сам празан простор, пустош, хладноћа, остављеност, неразумевање, неприхваћеност, неужлебљеност ни у шта”, а речи тумачи као вештачке жлебове при чему је свака реч „по једна бушотина до коренова, до прошлости, до навика, обичаја, до присности” (Тишма 2015: 279). Еуген себе перципира као „неживог” међу речима, али само док изазивају зачудност својим склоповима слова и слогова, а када у себе увуче њихов гласовни пренос и у њиховом орођавању значење докучено по реченицима „осећа се њиховим господарем” (Тишма 2015: 50). Ипак, ово заваривање траје сасвим кратко, „један шум га прекине, он се узнемири, и речи необуздано потеку из њега, упаничене, укрштају се, преламају у други језик, у друге језике, постају игра”, јер Еуген схвата да као субјект никада не може утврдити онај означитељ који би био безусловно и само његов и зато „само страх остаје, и празнина која од њега не штити” (Тишма 2015: 50).

Као иначе темељна особина лакановског субјекта, отуђење у означитељу је радикализовано у Еугеновом лику отуда што Еуген у тексту тражи животворну силу, што сазнајемо из тога што се предаје речима „као дављеник, као слепац, као исушена влат која жедни за садржајем, влагом” (Тишма 2015: 279). Дакле, Еуген се предаје речима у потрази за спасом, за видом, за водом као (у овом случају) елементом виталности, што нам сугерише да у Еугеновој свести текст симболизује Апсолут. Речено запажамо и у Тишминој употреби каталогизације која треба да нагласи преплетеност догађаја и текстова у Еугеновом животу. У набрајању се паралелно појављују поздрављивањима људима којима чини услуге за новац, Херин шестопрег, Ингино тело и мирис, Оњегоново писмо Татјани, суровост затворских чувара и „Лир у паклу несхватања као и он сам” (Тишма 2015: 278). Дакле, за Еугена је, као и за Лакана, Друго област језика и прича, али и област људског, отуда се догађаји и људи који припадају Реалном и догађаји и људи који припадају Текстуалном паралелно појављују и конституишу субјект. У истом контексту, Еугеново бежање у штиво пред фиктивним непријатељима који вребају „да га се докопају и да *la ugae*”, при чему бег претпоставља читање литературе из библиотеке „*самоубице* Розенблума” (Тишма 2015: 50) (истицање наше), симболично антиципира његову одлуку о самоубиству дављењем у реци.

Свест о сопственој будућој смрти посредован је у приказу подељености субјекта ухваћеног у означитељски ланац:

„*Emeio deuteron. Nach meinem Tod. Halálom után. Après ma mort. Dopo mia morte. Post mortem meam. After my death.*” Какви му се то окрњци клижу и нижу под непцем, на језику? [...] Не, напротив, то се речи говоре у њега, оне споља продиру кроз прозоре његове главе, очи и уши, вијају се овде у промаји и, потискиване другима, увлаче се у скривене шупљине да се залегну и замру. Али не да буду заборављене, да даду мира. Све што је икад чуо, прочитао, замислио, сваљује се у непрекидном слапу овамо унутра, где више нема места али куд ипак једнако улази, јер мора, јер је то што је пуно уједно и празно, гладно иако сито, јер једанпут негде испао неки запонац који треба да заустави тачкове што мељу и мељу и гужвају и гурају у њега те непознате звукове, да, непознате, јер иако им он схвата значење, истовремено га и пропушта поред себе, несвестан њихове тежине, несвестан одговорности. Одговоран је, али зашто? Он никад ништа није хтео, никад одлучио. Само је слушао речи, повлађивао им или им се супротстављао у зависности од других речи које су се већ налазиле у њему, усвојене памћењем. [...] Буди се иза сна или из замишљености и бунца их пред себе, у себе, не знајући шта изговара, чије изговара, па су му потребне унутрашње претраге док докучи из ког их је штива, говора, мозгања преузео, из које области, из чијег изражаја. Он нема изражаја. Има само надражај, њему само ћелије у мозгу, преносећи своје грчење у грло, у вилице, језик, непце, претискују оно што се у њих било за тренутак утиснуло, па нестало, да би оставило за собом једино тај траг, ту траљу, са којом више не зна шта би чинио. Њему оне нису потребне, а ипак не може без њих, јер својих нема. Ничег нема” (Тишма 2015: 49) (истицање наше).

Одабир исказа „после моје смрти” преведеног на неколико језика није случајан: Еуген осећа да се приближава искуству смрти, али да би закорачио у смрт потребно је да артикулише сопствено бивствовање. Међутим, у наступу кризе идентитета он не може да досегне референце који би конституисале њега као субјект, што је сасвим у складу са Лакановим психоаналитичким истраживањима. Такође, с обзиром на то да говор не потиче из субјекта већ из Другог, говор излази изван свесне контроле, што поспешује Еугенову узнемиреност пред покушајем досезања сопства. Звукови које производи су му непознати зато што иако разуме њихово значење он га не усваја услед тога што му не припадају и као појединачни означитељи нису довољни да би га конституисали. Отуда, потребно је да досегне за новим низом означитеља покушавајући да допре до самога себе и зато се појављује као „оно”, „оно” што је празно-иако-је-пуно и гладно-иако-је-сито, те постаје обезличен услед потпуне расцепљености. Напоследку, поетска слика кулминира у типичном Тишмином повратку на сагледавање телесног: цело Еугеново самопогледавање довршава се у свођењу апстрактног и мисленог на физиолошке процесе у лобањи да би било указано на то како се Еугенова потрага за сопством у ланцу означитеља непрекидно наставља јер није пронађен означитељ којим би себе идентификовао. Трагика почива у томе што Еуген перманентно осве-

дочава овакву одсутност и ишчезавање субјекта јер доследно живи прекид у означитељском ланцу који имплицира раније напоменуто Лаканову тврдњу о томе да када дође до прекидања у означитељском ланцу садашњост престаје да буде простор практичног деловања. Дакле, услед непрекидне дисторзије субјекта, Еуген је неспособан да функционише делатно, што му Сергије константно замера. Међутим, Сергијево запажање да је, пронашавши Еугена након доласка из војске „загњуреног у књиге, у речи”, нашао „*ионово и себе невиној од искуства, себе сведеној на мисли и машину*” (Тишма 2015: 171) (истицање наше), потврђује Лаканово тумачење лингвистичког поретка као примордијалног, односно алудира на то да јунаков проналазак себе потиче од стицања субјективности као невиности на основу језичког поретка у којем пребива и Еуген у потрази за сопством.

4. ИДЕОЛОГИЈА И ИДЕНТИТЕТ

Идеологија као мрежа филозофских, политичких и моралних идеја својствених друштвеној групи има своју властиту логику и заснива се на представама, идејама, митовима и појмовима којима утиче на формирање људи. Услед деловања идеологије, људи не успостављају директан, већ идеолошким дискурсом посредован однос према реалном свету. Премда дискурзивно произведена, идеологија представља поглед владајуће класе на свет као природан. Идеологија, конструишући различите субјекте у друштву и утичући на њихов начин живота, мишљења и понашања, пресудно одређује формирање идентитета појединца. Пишући о роману *Уиошреба човека*, Гојко Божовић истиче да Александар Тишма обликује слику идеологије оба тоталитаризма двадесетог века: слику нацизма и слику комунизма препознатљиву у идеолошкој мобилизацији, политичком лицемерју и репресивној стварности. „Тишма приказује разуђену слику историје и идеологије, политике и социјалних процеса” (Божовић 2005: 171). Разуђеност о којој сведочи Божовић посредована је у идентитетима ликова Тишмине прозе, идентитетима који су формиран и који се формирају историјским, идеолошким, политичким и социјалним линијама догађаја из средине двадесетог века. У роману *Вере и завере* доминантан је утицај специфичног преплета националних група и култура у Новом Саду, Другог светског рата и немачког нацизма, сукоба Југославије са Информбироом, али и тоталитарног социјализма у Југославији на идентитете јунака.

Етничка припадност примарно одређује ликове романа и утиче на њихову перцепцију сопства, стварности и судбине у свету. Према речима Младена Шукала, сви романи Александра Тишме „показују тежину етничности које се његови јунаци одричу, али њихова одређеност, непромјенљивост и неодвојивост од припадности упућује на неспоразуме између властитог сопства и објективне стварности” (Шукало 2005: 72). У слици окупљања пред-

ратног друштва у Новом Саду сведене су претпоставке које утемељују личности јунака кроз монолог Милана Степанова:

„Сви смо на броју. И ја, *сѣари бачвански сој*, плод ове масне црнице која рађа уз толико рада и зноја, и ти, Балти, и ти, Инге, *ипредсѣавници ѣрманске вредноће и довиѣљивости*, заједно са мојом неуморном Магдом [...] и друг Рудић, *изданак не само бреговийој Срема нејо и далекој славенској Исиока*, који је одувек у ову нашу равницу уносио немир побуне, револуције, и наш пријатељ Еуген Патак, књигочатац и интелектуалац *раг ехелленсе библијској и*, шта сам то рекао, *ѣалмудској кова*. А све нас, тако различите по пореклу, сједињује исти овај ваздух који смо са мајчиним млеком усисали, прашњав ваздух, нездрав ваздух, кажу, али коме за нас нема равна на Земљи и коме се ми ипак недољиво враћамо” (Тишма 2015: 59–60) (истицање наше).

Након што Еуген одговара проблематизовањем питања корена кроз теорије Береза, Спенглера, Шопенхауера и, напоследку, Ајнштајна, Степанов одушевљено говори о томе како је Ајнштајн готово Бачванин јер је засигурно обликовао теорију релативитета док је боравио у Новом Саду са супругом Милевом због тога што је према његовом осећају теорија релативитета:

„[...] изразит производ равничарске мисли, јер само широко, бескрајно небо над равницом може да удахне тако свеобухватну и у исти мах свеснизујућу идеју о васиони. Сви смо ми овде медитативци, ми који живимо на овом тлу, тешки, разочарани, са самима собом посвађани, често очајни медитативци [...] гледамо увис, у небо, а ако окренемо поглед надолу, ка земљи, видимо исто тако бескрајну раван као што је небо, која нас испуњава обесхрабреношћу и тугом. [...] знате ли да се *овде истовремено одијрава највећи број самоубијства* по глави становника на читавој кугли земаљској? [...] Не, ова земља им пружа све обиље које је Библија обећала Израилу, само им не пружа спокојство, осећање сигурности. Јер кад погледају увис, укаже им се небо, и у то широко равничарско небо пропада све спокојство и сигурност, као у неки изврнути амбис” (Тишма 2015: 60–61) (истицање наше).

Степановљевим тврђењем затвара се расправа о питању утицаја географског положаја на формирање идентитета и основног стања јунака, при чему се Степановљево виђење може разумети као аутопоетичко ауторово виђење с обзиром на крај романа. Младен Шукало (2005: 68), тумачећи овај сегмент романа, упућује на могућност исписивања поетике наративног устројства текста „која се, између осталог, везује за темељна питања о чо-вјеку, о његовом сопству, његовом супстанцијалитету, о потрази за одговором не само Тишминог *’ко сам ја?’*, већ и за одговором на исто питање које је суштинска аура његових јунака”. Дакле, Шукало препознаје повезаност

идентитета јунака и етичке, односно идеолошке фигурације као поетичку константу и фатум у роману *Вере и завере*.

Идеолошке конструкције управљају животима и одлукама јунака више него било који сегмент идентитета у покрету, идентитета који се налази у процесу самообликовања, јер јунаци овог романа непрестано теже да формирају слику о себи, иако она измиче. Тако ће Сергејев спас из затвора подразумевати помоћ свештеника који пише „крштеницу с православним датирањем” (Тишма 2015: 41), а свештеник је исти човек који је купио кућу у којој су Рудићи живели и чијој се вољи зубар Рудић могао супротставити позивањем на закон, али „како су то били окупаторски параграфи, упоредни са онима што су му недавно гурнули сина у затвор, у њему је преовладало осећање српске солидарности” (Тишма 2015: 40). Са друге стране, нагласак на крштеници чија је основна функција датирање ниподаштава и пародира спасоносну природу самог крштења, отуда што је Алберт Шултејс, хитлеровац, „у тренутку правничке просветљености” открио могуће решење: позивање на „младост брањеникову у часу престапа” (Тишма 2015: 41). Первертирана спасоносна светлост, адвокатско решење, потекло је од зубаревог позивања на пријатељство са станодавцем Лебенсхајмом, коме ипак у новонасталим политичко-историјским околностима није потрчао у помоћ када су по њега дошли „логорски спроводници партизани” (Тишма 2015: 41). У борби са грижом савести зубар Рудић себе правда тиме што се насиље чинило без писаног закона, на основу прећутне „митом и мистиком обавијене народне воље, коју, ако би покушао скренути с пута, погазио би не нека слова већ живо сопствено срце, што је у том часу ослобођења куцало заједно са општим великим срцем пучког ускрснућа” (Тишма 2015: 41). Да би оправдао свој поступак и одбацио личну одговорност, Рудић доживљава државно посвојење стана у коме живи и Магдино посвојење стана у коме је живео Лебенсхајм као измирење, што исказује конструкцијом слике утицаја надређене силе: „Као да је једна виша сила показала, испруженом, пресудитељском руком: ово је српско, оно немачко” (Тишма 2015: 42). Ово Рудићево виђење је у спреси са Тишминим осећањем безличне силе која управља људима. Радоман Кордић наслућује да ова безлична сила „претпоставља некакво идеолошко, философско становиште” (Кордић 1988: 164). Зубар Рудић је пример јунака чији идентитет је непрестано у измицању, истовремено условљен уливима идеолошких и етничких одређења јер, тежећи да се приклопи токовима који би омогућили опстанак његове породице, он прихватајући један подрива други сегмент свог самоодређења.

Идеологија утиче и на формирање Ингиног персоналитета: још као дете она невољно мора да пристане на ношење униформе Културбунда и одласке на маршеве недељом. Након ратне погибије вереника, Франца Шултејса, она прижељкује и очекује да Немачка изгуби рат иако је свесна да би то угрозило њен живот и отуда осећа „вртоглавицу од двојности, од непознавања себе” (Тишма 2015: 90). Вечита подвојеност, условљена наци-

оналном припадношћу и одрастањем у Новом Саду, кулминира у повратку у Нови Сад 1962. године ради преузимања стана у коме живе Рудићи и у сусрету са Сергијем. Радоман Кордић измену у Ингином доживљају стварности и сопства по доласку у Нови Сад одређује као повратак на наново препознати балкански означитељ, те као отварање „давно прекинутом процесу структурације субјекта” (Кордић 1988: 172). Најпре осведочен у Ингином осећању „да још и данас једним својим, затвореним али живим делом” (Тишма 2015: 213) припада некадашњој породичној кући коју посећује по доласку у Нови Сад, наставак процеса структурације субјекта наставља се у трудноћи, у категоријалном преобраћењу Инге-нероткиње (Инге-„лаке”-жене) у Инге-мајку. Идеолошко-етничка позиционираност идентитета тада задобија нове облике тиме што Инге након сазнања о трудноћи решава да из Беча отпутује назад у Нови Сад јер осећа да дете које треба да роди припада не само подручју на коме је зачето, већ и свим особеностима људи тог подручја.

Са друге стране, Сергијева подвојеност која је присутна од детињства услед порекла оца Србина и мајке Рускиње, наставља се и кроз његова ратна страдања и спас од вешала да би била потврђена у одлуци о пријави Комитету партије. Наиме, Сергије до одлуке долази повинујући се похлепи родитеља да наплате бриге око њега и истовремено бежећи од родитеља, те одлучује да се приклони послератном геслу „заборавити смрти, промене, и окренути се будућности”, што бива отежано тиме што му надређени у новој друштвеној групи постају „они који су, док је он страдавао, сумњали у смисао страдавања и зато остали поштеђени” (Тишма 2015: 133). Утопијски тежећи да потврди сопствени идентитет у сигурности опредељења, Сергије заправо све дубље проблематизује одређење сопства. Одласком у Варшаву, у новој средини Сергије се уклапа у животни ритам колега и сународника који услед „дипломатске болести” посежу за алкохолом, али тиме само продубљује осећај неприпадања, наново условљен идеолошко-политичким конструкцијама:

„Знали су да та општа склоност ка самоомамљивању потиче из сложеног положаја Пољске између невољених Руса и омрзнутих Немаца, једних који су им одузели комад земље и других којима су исти толики комад, вољом првих, они одузели, као што је амбасадор подробно објаснио; али су се и сами, према несудеоници и нежртве, осећали захваћени горчином. Разједала их је, у ствари, дипломатска болест, на коју, као непрофесионалци, нису били имуни: затрпаност средином коју нису познавали ни разумевали, па према њој нису умели створити одстојање” (Тишма 2015: 137).

Политичко устројство нове средине дестабилизује Сергијев покушај самоидентификације, те Сергија погађа „несагласност између осећања и интереса” која потиче од тога што је „своје опредељење за револуцију добрим делом дуговао љубави према далекој Русији, као идеалу” (Тишма 2015: 137), а разочарање следи када са Русијом дође у непосредан контакт

преко њених представника. Сергије раскрива конструктивност сопственог идеала када му, након сазнања о његовом пореклу, Руси на једном пријему „с презривом отвореношћу” (Тишма 2015: 138) нуде новац за дојаву упутстава из Београда. Премда Сергије одважно одбија да пристане на такве манипулације, његова потреба да се привије уз идеале државе којој служи и народа којима по пореклу припада бива наново разорена:

„Ова сложеност односа постала је вишеструка после избијања сукоба између Југославије и Совјетског Савеза, уз који су пристале све остале социјалистичке земље, па и Пољска. За Сергија је јединство свих тих земаља које су се бориле и избориле за исте циљеве представљало аксиом, ону најчвршћу потпорну тачку која је сама, и једина, могла да држи равнотежу са његовим разарајућим искуством из затвора и са његовим логорашким патњама, а имала је посебну тежину у његовом пореклу” (Тишма 2015: 141–142).

У покушају да обједини своје приватно и јавно биће, Сергије посеже за самоостварењем путем вере у политичке поретке, што се показује као трагично по њега. Почевши од пристанка на припадање друштву дипломата које се „истицало више исказима оданости неголи знањем и способности” (Тишма 2015: 141), све до пристанка на преправљање страних љубавних романа тако да буду идеолошки подобни, Сергије изнова открива различите облике тоталитарне свести и несигурност политичких формација, али услед тога што је рођењем и одрастањем уписан у одређени друштвени код, он не уме да се извуче из њега. Као представник институционалног надзора литературе, Сергије заједно са својим колегама открива механизме идеолошког идентификовања и разликовања:

„Јер те исправке, подвлачи он смерно, нису само ћуд и правац личности, већ свест друштва: показују шта оно све не прихвата, или отклања да призна као прихватљиво. Богатство, племство, друштвене везе, све што излази из оквира сваком достижног, што је стечено без заслуге. Чиме би се доказало да је ово друштво засновано на миту заслуге, када, с друге стране, и оно не би имало потребе за ушећереном причом, која то одриче” (Тишма 2015: 174).

Политичка контрола литературе показује да све што се дискурзивно уписује у подобну књижевност, да би се читањем масе обликовале према калупу социјалистичке идеологије, заправо разоткрива не само репресију коју политичка контрола подразумева, него и мањкавост самог друштвено-политичког уређења које спроводи политичку контролу литературе. Самим тим што систем манипулише образујући штиво којим сужава свест народа, показује се да систем у основи није довољно афирмисан, нити се спроводи у складу са сопственим постулатима. Ипак, учинак друштвеног апарата, као

и сопствени проналазак егзистенцијалне пунине у љубави са Инге, утиче на Сергија тако што и сам усваја идеологију коју открива као лажну:

„Хлеба, братац! *Хлеба и кров над љавом и под кровом добру женску*, то ти обезбеди!’ захтева, не више од Еугена већ од себе. ’Али за то ми, наравно нисмо способни. Па онда, ђаво нека нас носи. Идемо Швабама да нам они одреде шта ћемо и како ћемо’” (Тишма 2015: 113) (истицање наше).

Такође, пристанком на неодговорност поводом учињеног убиства, симболички назначеног потписом, Сергије, ухваћен у мрежу идеологије, продаје истину за живот. На овај начин политички апарат природне односе претвара у њихову супротност. Тишма у роману *Вере и завере* у више наврата показује како хуманитет бива подривен тиме што појединац нема право на своје природно биће, већ је неотклоњиво маркиран као друштвено биће, и то као дискурсом идеологије обликовано друштвено биће.

5. ЗАКЉУЧАК

Испитујући феномен идентитета, однос субјекта и језика и идентитета и идеологије, у Тишмином начину карактеризације јунака препознали смо Лаканове принципе перманентног рефигурисања идентитета. Тишмина поетска слика Сергијевог самопреиспитивања имагинативном представом сопственог тела које пролази истом улицом кроз време потврђује све процесе којима субјект, према Лакановој теорији, тежи да успостави слику о себи. Такође, закључили смо да ова поетска слика алудира и на Фукоов појам микрофизике моћи, односно да показује начин непосредног одражавања политике на промене на телу. У Сергијевим присећањима на кључне животне спознаје уочили смо елементе бајкоморфног, што смо протумачили као Сергијев бег у иреални свет при покушају да прихвати Реално. Сергијева слутња да читав смисао постојања фигурира у једном младалачком чину побуне који је надређен остатку живота у тој мери да би и њиме изазвана смрт била смислена у потпуности корелира са Лакановим појмом *фанџазма*. Можемо закључити и да је Лаканова идеја о томе да је субјект увек субјект означитеља радикализована у Еугеновој перцепцији света путем речи. Тумачећи Еугеново освешћење у погледу природе лингвистичког поретка, утврдили смо да одабир исказа „после моје смрти” преведеног на неколико језика није случајан: Еуген осећа да се приближава искуству смрти, али да би закорачио у смрт потребно је да артикулише сопствено бивствовање. Међутим, у наступу кризе идентитета он не може да досегне референце који би конституисале њега као субјект, што је сасвим у складу са Лакановим психоаналитичким истраживањима. Напоследку, кулминацију поетске слике препознали смо као типичан Тишмин повратак на сагледавање телесног. У

наставку, показали смо како идеологија, конструишући различите субјекте у друштву и утичући на њихов начин живота, мишљења и понашања, пресудно одређује формирање идентитета појединца. У роману *Вере и завере* издвојили смо као доминантан утицај специфичног преплета националних група и култура у Новом Саду, затим утицај Другог светског рата и немачког нацизма, сукоба Југославије са Информбироом, али и тоталитарног социјализма у Југославији на идентитете јунака. Тумачећи смисао Сергијевог посла у издавачком предузећу указали смо на то да политичка контрола литературе показује да све што се дискурзивно уписује у подобну књижевност, да би се читањем масе обликовале према калупу социјалистичке идеологије, заправо разоткрива не само репресију коју политичка контрола подразумева, него и мањкавост самог друштвено-политичког уређења које спроводи политичку контролу литературе. На основу свега наведеног, можемо закључити да етничка и идеолошка (свесна или несвесна) припадност примарно одређује судбине ликова романа и утиче на њихову перцепцију сопства и стварности, доводећи до тога да је сваки јунак у роману неспособан да делатно утиче на токове сопственог живота, што је одлика свих јунака Тишминих романа.

ИЗВОРИ

- Тишма (2010): Aleksandar Tišma, *Upotreba čoveka*, Novi Sad: Akademska knjiga.
Тишма (2015): Aleksandar Tišma, *Vere i zavere*, Novi Sad: Akademska knjiga.
Црњански (2006): Милош Црњански, *Роман о Лонгону*, Београд: Новости.

ЛИТЕРАТУРА

- Башлар (2005): Gaston Bašlar, *Poetika prostora*, Beograd: Gradac.
Божовић (2005): Гојко Божовић, *Употреба човека* или драма без кагарзе, у: Јован Делић и др., *Повраћац миру Александра Тишме*, Нови Сад: Матица српска, 168–177.
Ђорђевић (2008): Jelena Đorđević, *Studije kulture: zbornik*, Beograd: Službeni glasnik.
Кордић (1988): Радоман Кордић, *Тумачење књижевної гела*, Горњи Милановац: Дечје новине.
Лакан (1983): Žak Lakan, *Spisi (izbor)*, Beograd: Prosveta.
Лакан (1986): Jacques Lacan, *Četiri temeljna pojma psihoanalize*, Zagreb: Naprijed.
Џејмсон (2008): Frederik Džejmson, *Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma*, у: Jelena Đorđević, *Studije kulture: zbornik*, Beograd: Službeni glasnik, 489–529.

Шукало (2005): Младен Шукало, Наративна устројства идентитета у дјелу Александра Тишме, у: Јован Делић и др, *Поврајџак миру Александра Тишме*, Нови Сад: Матица српска, 60–73.

Emina S. Perić Komnenović

University of Kragujevac

Faculty of Philology and Arts

PhD student

HERO AND HIS IDENTITY IN ALEKSANDAR TIŠMA'S NOVEL FAITH AND CONSPIRACY

Summary: The basic aim of the paper is to examine the way of shaping literary characters and their identities in Aleksandar Tišma's novel Faith and Conspiracy. The analysis is based on the poststructuralist theory and the poststructuralist approach to a literary work, which implies the use of multiple methods – hermeneutic-interpretative, deductive and comparative method.

The main result of the research is the discovery of the relationship between constant reshaping of the identity of heroes and Jacques Lacan's psychoanalytic theory, as well as pointing to the Tišma's literary performances that confirm Lacan's interpretation of the subject's split in the signifier. It is also concluded that the fates of the characters in the novel point to the fact that each individual is shaped by an ideology and cannot form their own identity outside the network formed by a ruling ideology.

Key words: Aleksandar Tišma, *Faith and Conspiracy*, identity, ideology, psychoanalysis, Jacques Lacan.